

प्रकरण - पाचवे

समाप्तोप

प्रकरण - पाचवे

समारोप

समान आशयसूत्रावरील नाटक व कादंबरी हा संशोधनाचा प्रमुख विषय असून या संशोधनाच्या निश्चितीसाठी कर्णिक यांची 'भाकरी आणि फूल' कादंबरी व दत्ता भगत यांचे 'वाटा-पळवाटा' हे नाटक निवडले आहे. कर्णिक हे ग्रामीण अथवा प्रादेशिक, प्रवाहातील महत्त्वाचे नाव आहे. तर दत्ता भगत हे दलित साहित्य प्रवाहातील महत्त्वाचे नाव आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यामध्ये जे नवीन वाङ्मयीन प्रवाह उदयास आले त्यात ग्रामिण, दलित हे प्रवाह महत्त्वाचे मानले जातात. या साहित्य प्रवाहातून व्यथा-वेदना, सुख-दुःख मांडले गेले. त्यामुळे मराठी साहित्याच्या कक्षा अधिक रूंद होऊन मराठी साहित्य समृद्ध बनले.

विशेषतः साठ नंतर उदयास आलेल्या या साहित्यप्रवाहाच्या प्रेरणास्थानी महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आहेत. त्यामुळे साहित्यप्रवाह वेगळा असला तरी त्या प्रवाहांना प्राप्त झालेली वैचारिक बैठक सामाजिक न्यायाची, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या मानवी मूल्यांची आहे. परिणामी हे मानवतावादी विचार ह्या विविध प्रवाहांनी प्रमाण मानल्याने बऱ्याच साहित्यकृतीचे आशयसूत्र समान झालेले आहेत. त्यापैकीच दत्ता भगत यांचे 'वाटा-पळवाटा' हे नाटक व मधु मंगेश कर्णिक यांची 'भाकरी आणि फूल' ही कादंबरी होय.

मधु मंगेश कर्णिक आणि दत्ता भगत यांच्या अनुक्रमे 'भाकरी आणि फूल' व 'वाटा-पळवाटा' या साहित्यकृती समकाळातील असून त्यांचे आशयसूत्र एकच आहे. मराठीमध्ये 'धग' आणि 'पाचोळा' यांच्यातील समान आशयसूत्रामुळे वाद-प्रवाद घडले तसे प्रवाद 'वाटा-पळवाटा' व 'भाकरी आणि फूल' च्या संदर्भात घडले नाही. केवळ वाङ्मय प्रकार भिन्न असल्यामुळे अशी चर्चा झाली नसावी अशी शक्यता असू शकेल किंवा यामागे अन्य कोणती कारणे असण्याची शक्यता आहे की, केवळ समान जीवन-जणीवा वरील आशय कलाकृतीत मांडताना प्रज्ञावंत, कलावंत समकाळात निर्माण झालेल्या आणि प्रतिष्ठा पावलेल्या कलाकृतीकडे आणि त्याच्या आशयाकडे कसा दुर्लक्ष करू शकतो, हा प्रश्न या

दोन कलाकृती वाचणाऱ्या अभ्यासकाच्या मनामध्ये निर्माण होतो. त्यामुळेच या प्रश्नाच्या उत्कंठेमधूनच हा विषय संशोधनासाठी निवडला.

ग्रामीण साहित्य आणि दलित साहित्य यांचा परिसर आणि परिघ जरी एक असला तरी त्यातील जीवन-जाणिवांच्या रूपानी साकार होणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक व्यवहार यांचे वेगळेपण पुढील काळात सिद्ध झालेले असतानाही दत्ता भगत आणि मधु मंगेश कर्णिक यांनी समान आशयसूत्रावरील कलाकृती लिहून यातील अंतरविरोध आपल्या कलाकृतीतून मांडला आहे. दलित आणि ग्रामीण साहित्याचे एकत्र समीकरण म्हणजे या दोन साहित्यकृती होत.

‘आशयसूत्र संकल्पना आणि स्वरूप’ याचा अभ्यास हा आशय आणि आशयसूत्र या दोन गृहितकांच्या आधारे केलेला आहे. आशयसूत्राच्या केंद्रवर्ती प्रामुख्याने मूल्यात्मक संस्काराचा गर्भित अर्थ सामावलेला असतो. सहवास, सानिध्य, चाकोरीबद्धता यांच्यातून साकारणारे सांस्कृतिक संचित यांनी आशय समृद्ध झालेला असतो. आशयातून प्रतिबिंबित होणारे हे संस्कार मानसिक पातळीवरचे असतात. अंतरमन या संस्कारानी व्यापलेले असल्यामुळे अदृश्य रूपात हे संस्कार जीवनाची एक चाकोरी बद्धता सिद्ध करतात. स्व-जीवन आणि मानवी जीवन यांच्या शाश्वत जीवनाची एक नियमावली असते. नियम आणि संस्कार यांचा ताळमेळ म्हणजेच आशयसूत्र. म्हणूनच ‘सरस्वती शब्दकोश’ (भिडे व्ही. बी. व वाळिंबे आर. एस.), ‘आदर्श मराठी शब्दकोश’ (डॉ. प्र. न. जोशी), ‘महाराष्ट्र शब्दकोश’ (दाते-कर्णे), ‘मराठी शब्दरत्नाकर’ (कै. वा. गो. आपटे), ‘विस्तारित शब्दरत्नाकर’ (वा. गो. आपटे) इ. शब्दकोशकारांनी आशयाचे अर्थ देताना उपदेश, हेतू, अभिप्राय दिलेले आहेत.

आशयसूत्र ही संज्ञा विविध कालखंडातून निरनिराळ्या अर्थाने वापरली गेल्याचे दिसून येते. ‘आशयसूत्र’ ही संज्ञा मुळात अगदी सामान्य व ढोबळ अर्थाने वापरली जाई असे ज्येष्ठ विचारवंतक गंगाधर पाटील यांचे मत आहे. एखादा वक्ता आपल्या भाषणाची मांडणी, उभारणी व गुंफण एखाद्या विषयाच्या भोवती करत असतो. या भाषणविषयाला पूर्वी ‘आशयसूत्र’ म्हटले जाई. ‘मानवी स्वातंत्र्य’, ‘आर्थिक विषमता’, ‘देशभक्ती’ असे म्हटले जाई. हा भाषण विषय म्हणजे आशयसूत्र या सामान्य अर्थाने ही संज्ञा वापरली जाई.

साहित्यिक संकल्पनांची निश्चित व सार्वत्रिक स्वरूपाची व्याख्या करणे अवघड असते. साहित्यिक संकल्पनांचे अर्थही बदलत असतात. परंतु संकल्पना निश्चितीसाठी व विवेचनाच्या सोयीसाठी आशयसूत्राच्या काही व्याख्या महत्त्वाच्या ठरतात. या व्याख्यांतून सामान्यतः असा अन्वयार्थ निघतो की, त्यामध्ये ॲरिस्टॉटल यांनी मांडलेल्या व्याख्येतून आशयसूत्र ही संकल्पना लेखककेंद्री मानलेली दिसून येते. बोरिस तॉमशेवस्कीच्या मते अर्थपूर्ण अशा पद्धतीने भाषेमध्ये लिहिल्या गेलेल्या प्रत्येक भाषिक कृतीला आशयसूत्र असते. हे आशयसूत्र साहित्यकृतीच्या अंगा-अंगातून वाहत असते. व साहित्यकृतीला एकात्म करीत असते. म्हणून तिच्यात एक प्रकारची सुसंगती प्राप्त होते. तसेच बाख्तिनच्या मते संपूर्ण किंवा समग्र उक्तीचे आशयसूत्र एकात्म असले पाहिजे. बाख्तिन साहित्यकृतीच्या आशयसूत्रात्मक एकतेसंबंधी मूलगामी भूमिका मांडतो. गंगाधर पाटील यांच्या व्याख्येतून स्थूलमानाने पुढील निष्कर्ष नोंदविता येतात- १) साहित्यकृतीच्या मध्यवर्ती असलेला अनुभव आणि आशय म्हणजे आशयसूत्र २) एकात्मिक संघटन सौंदर्य प्रतिति देते ३) अर्थ आणि आशय यांचा एकात्मिक रूपबंध म्हणजे आशय. एकंदरित, आशयसूत्र संकल्पने विषयीच्या व्याख्या व मते पाहता अभ्यासकांमध्ये एक वाक्यता असल्याचे आढळत नाही. त्यामुळे स्थूलमानाने आशयसूत्राची संकल्पना मांडणारे लेखककेंद्री, साहित्यकृतीकेंद्री आणि रूपकेंद्री असे प्रवाह दिसून येतात. या व्याख्यातून दिसून येणारे घटक आशयसूत्राच्या स्वरूप लक्षणांवर प्रभाव टाकताना दिसतात. त्यामुळे या व्याख्यातून अविष्काराचे व आशयाचे अशा दोन्ही अंगाचा विचार झालेला दिसतो. एकंदरित, साहित्यकृतीत येणारे आशयसूत्र हे साहित्यप्रकारांच्या संकेत व्यूहानुसार निर्माण झालेल्या सामिष्टरूपावरून त्या साहित्यकृतीच्या आशयसूत्राचे स्वरूप लेखककेंद्री, साहित्यकृतीकेंद्री तसेच वाचककेंद्री होऊन साहित्यिक कार्य करीत असते.

एकंदरित आशयसूत्र साहित्यकृतीच्या आशयक्षेत्राचे किंवा अनुभवविश्वाचे मध्यवर्ती सूत्र असते. तसेच ते साहित्यकृतीच्या सर्वांगाना एकात्म करणारे एक संघटनतत्त्व म्हणूनही आशयसूत्र सौंदर्यात्मक कार्य पार पाडते. त्याचबरोबर आशयसूत्र हे संहितेच्या बाहेरील समाज वास्तवाशी सांस्कृतिक विचारप्रणालीशी संबंधित असते. आशयसूत्र हे साहित्यकृतीच्या वेगवेगळ्या घटकांना एकात्म करण्याचे काम करत असते. संपूर्ण कलाकृती

या नाट्याने तिला स्वतःचे एक आशयसूत्र असते. साहित्यकृतीच्या अर्थात्मक, आशयात्मक, अंगाशी निगडित असलेले आशयसूत्र साहित्यकृतीच्या रूपबंदाची, संरचनेची एकात्म एकजिनसी संघटना करणारे एकरूप तत्त्व म्हणून सौंदर्यात्मिक ही कार्य करीत असते.

‘वाटा-पळवाटा’ नाटक व ‘भाकरी आणि फूल’ या कादंबरीतील आशयसूत्रातील साम्य-भेदांची मांडणी हा संशोधनाचा मुख्य विषय आहे. भिन्न, वाङ्मय प्रकारातून (कादंबरी आणि नाटक) भिन्न काळातील निर्मिती व्यवहार जर एकाच आशयसूत्रावरती असेल तर हा वाङ्मयीन व्यवहार कोणत्या स्वरूपाचा होतो, या विषयीची चर्चा विस्ताराने केली आहे. यातून आपल्याला असे दिसून येते की, हा वाङ्मयीन व्यवहार समान आशयसूत्रावरती असूनही काही प्रमाणात साम्य तर काही प्रमाणात भेद दिसून येतात. एकच आशयसूत्र घेऊन त्याच्या आधारे अनेक साहित्यकृतींचा तुलनात्मक अभ्यास व समीक्षा केली जाते त्या ‘तुलनात्मक आशयसूत्रमीमांसा’ हे संबोधन उपयोजिले जाते. साहित्यकृतीला दोन अंगे असतात. १) अविष्काराचे २) आशयाचे साहित्यकृतीतील आशय आणि अविष्काराचे मूलद्रव्य हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. नेणिवेला जाणिवेच्या पातळीवर आणण्यासाठी या दोन घटकातील एकजिनसीपणा किंवा त्यांची एकरूपता महत्त्वाची असते. ‘वाटा-पळवाटा’ तसेच ‘भाकरी आणि फूल’ या दोन कलाकृतीतील आशयाचे आणि अविष्काराचे घटक असेच एकजीव होऊन अपेक्षित जाणिवेला आधिक जिवंतपणा आणतात.

दत्ता भगत यांचे ‘वाटा-पळवाटा’ हे नाटक आंबेडकरी चळवळीतील तीन पिढ्यांच्या केंद्रवर्ती सूत्रावर आधारित आहे. तसेच कर्णिक यांची ‘भाकरी आणि फूल’ कादंबरी सुद्धा काही घटना, प्रसंग आणि व्यक्तिरेखा वजा करता उपरोक्त आशयसूत्रामध्येच घेतलेली आहे. तसचे स्थळ, काळ, व्यक्तिरेखा, घटना आणि प्रसंग, वेगळे असले तरी त्यात खूप समान स्थळे आहेत.

दोन्ही कलाकृतीचे आशयसूत्र एकच असले तरी रूपबंद म्हणून नाटक आणि कादंबरी असे भिन्नत्व त्यात आले आहे. त्यातूनच संवादात्मकता आणि निवेदनशीलता हे त्याचे वेगवेगळे प्रारूप अनुभवास येते. नाटकाच्या प्रारूपात पूरग्रस्ताच्या समस्येला महत्त्व

दिले आहे. तर कादंबरीच्या प्रारूपात स्वातंत्र्योत्तर दलितांच्या समस्येला महत्त्व दिले आहे. व त्या अनुषंगाने दोन्हीकडे तीन पिढ्याची मानसिकता मांडली आहे. म्हणजेच या कलाकृतींमध्ये भेद केवळ अविष्काराच्या अंगाने अनुभवता येतो.

आशयद्रव्य किंवा मुख्य आशयसूत्र समान तर वेगवेगळ्या वाङ्मय प्रकारात चित्रित झालेल्या किंवा प्रतिनिधित्व करणाऱ्या व्यक्तिरेखांत कोणत्या प्रकारचे साम्य असते, त्याचप्रमाणे कोणते भेद निर्माण होतात हे 'वाटा-पळवाटा' (नाटक) व 'भाकरी आणि फूल' (कादंबरी) या दोन कलाकृतीतील व्यक्तिरेखांच्या संदर्भातील अनुभव महत्त्वाचा आहे. आशयसापेक्ष असणाऱ्या पात्र चित्रणाचा विचार साम्य-भेदांच्या अनुषंगाने करताना, यामध्ये आशयसूत्रातील साम्य-भेदाचे तसेच 'कादंबरी' व 'नाटक' या वाङ्मय प्रकाराचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष काही प्रभाव व्यक्तिचित्रणांवर पडलेला दिसून येतात. शब्द आणि कृती यांच्याद्वारा व्यक्तिरेखा अविष्कृत होत असतात. या अविष्काराला काही विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. अशा तीन पद्धती आहेत. १) वर्णन पद्धती २) दर्शन पद्धती ३) वर्णन-दर्शन पद्धती. नाटकातील व्यक्तिरेखांच्या दृष्टिने दर्शन पद्धती महत्त्वाची असते. दत्ता भगतांनी याच पद्धतीने दर्शन पद्धतीचा वापर व्यक्तिरेखांत केला आहे. 'वाटा-पळवाटा' नाटकातील व्यक्तिरेखा, कृतिप्रधान आहेत. त्या नाट्यगत कृती करतात. त्यामुळे तिचा परिणाम वाचक प्रेक्षकांवर होतो. तर 'भाकरी आणि फूल' कादंबरीत व्यक्तिरेखेच्या रेखाटनासाठी कर्णिक वर्णन-दर्शन पद्धतीचा वापर करतात. पात्रांच्या व्यक्तित्वाचा परिणाम समान आशयसूत्र असून व्यक्तिरेखांच्या संदर्भात साम्य-भेद दिसून येतो.

'भाकरी आणि फूल' तसेच 'वाटा-पळवाटा' या दोन्हीही कलाकृतीतील व्यक्तिरेखा आंबेडकरी चळवळीतील आहेत. आंबेडकरी चळवळीमध्ये जो कालिक बदल होत गेला त्या बदलाच्या प्रत्येक टप्प्यावर जी परिस्थिती निर्माण झाली त्यातून स्थितीशिलता, समन्वय आणि एकांगीपणाच्या भूमिकेतून व्यक्तिरेखांकडे पाहता असे दिसून येते की, 'वाटा-पळवाटा' व 'भाकरी आणि फूल' या कलाकृतीतील पुढील व्यक्तिरेखा याचे उदाहरण म्हणून देता येईल. 'भाकरी आणि फूल' मधील पहिल्या पिढीचे प्रतिनिधी गोपाळ तर 'वाटा-पळवाटा' मधील पहिल्या पिढीचे प्रतिनिधी काका हे आहेत. या पहिल्या

पिढीमध्ये टोकाची आंबेडकर निष्ठा आहे. ही निष्ठा श्रद्धेची परिसिमा गाठते. त्यामुळे त्यांना आलेली स्थितिशिल अवस्था यातून प्रत्ययास येते. म्हणजेच डॉ. आंबेडकर यांना मान्य नसलेला दैववाद पहिल्या पिढीतील सदरच्या व्यक्तिरेखा प्रत्यक्ष आंबेडकरांच्या रूपात अनुभवतात. दोन्ही कलाकृतीतील दुसरी पिढी आंबेडकरी विचाराने प्रभावित झालेली आहे. ‘भाकरी आणि फूल’ मधील पांडुरंग ही व्यक्तिरेखा आणि ‘वाटा-पळवाटा’ मधील सतीश ही व्यक्तिरेखा त्याचे उदाहरण म्हणून घेता येईल. या दुसऱ्या पिढीमध्ये वैचारिक भान आलेले असले तरी त्यांच्यातून सामाजिक भान वजा होऊन व्यक्तिगत लाभ हाच त्यांचा स्थायीभाव बनतो. परिणामी व्यक्तिगत लाभासाठी समन्वय अथवा तडजोड स्वीकाराने ही स्थितीशरणता त्यांच्यात येते. तर तिसऱ्या पिढीत आंबेडकरी चळवळीपासून भरकटलेला कार्यकर्ता अनुभवास येतो. ‘भाकरी आणि फूल’ मधील आनंद आणि ‘वाटा-पळवाटा’ मधील अर्जुन ही व्यक्तिरेखा त्याचे उदाहरण म्हणून देता येईल. आंबेडकरी चळवळ आणि वैचारिक ते पासून दुरावल्यामुळे या स्वरूपाची स्थिती आली. अशी स्थितीशिलता या दोन्ही कलाकृतीतून दिसून येते.

‘वाटा-पळवाटा’ तसेच ‘भाकरी आणि फूल’ या दोन्हीही कलाकृतीमधील संघर्षातील साम्य-भेद हे चिंतन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या दोन्ही कलाकृतीतील संघर्ष हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. या संघर्षाच्या केंद्रस्थानी चळवळ आणि जातीयता हे दोन घटक आहेत. अपरिपक्व आंबेडकरी विचारांच्या मार्गामुळे आणि मार्गदर्शनाच्या आभावामुळे चळवळीचे आणि पर्यायाने समाजाची कशी पडझड होते अशा आशयाच्या संघर्षावर या दोन्ही कलाकृती आधारित आहेत. ‘वाटा-पळवाटा’ मध्ये काकांच्या पिढीतील चळवळ सतीशच्या पिढीमध्ये स्थिरावल्या सारखी वाटते. तर हीच चळवळ तिसऱ्या पिढीमध्ये अर्जुनच्या रूपाने आधिक स्फोटक बनलेली दिसून येते. तर ‘भाकरी आणि फूल’ कादंबरीमध्ये गोपाळ, पांडुरंग आणि आनंद यांच्या रूपाने तीन पिढ्यामध्ये चाललेली चळवळ ही ‘वाटा-पळवाटा’ मधील काका सतीश, आणि अर्जुन यांच्या सारखीच दिसून येते.

एकंदरीत, या दोन्ही कलाकृतीमधून चळवळ आणि तिची पडझड व त्यामधून उध्वस्थ होणारे संसार यामधील संघर्षाचे आणि द्वंद्वाचे चित्रण या दोन्ही कलाकृतीमधून

दिसून येते. या दोन्हीमध्ये अशा प्रकारचे साम्य असले तरीसुद्धा 'भाकरी आणि फूल' यामधील संघर्ष हा स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये दलित समाजाचा झालेला भ्रमनिराश व त्यामुळे त्यांच्या वाट्याला आलेली सामाजिक परिस्थिती यावर अधिक भर देते. हा संघर्ष 'वाटा-पळवाटा' मधील संघर्षपेक्षा वेगळेपणा दर्शविणारा वाटतो.

'वाटा-पळवाटा' व 'भाकरी आणि फूल' या दोन्ही कलाकृतीच्या आशयसूत्राचा अभ्यास करताना प्रकाशन वर्षाचा विचार करू लागलो तर 'भाकरी आणि फूल' चे प्रकाशन वर्ष १९८२ व 'वाटा-पळवाटा' चे प्रकाशन वर्ष १९८८ असे आहे. त्यामुळे याविषयावरील निर्मितीचे पहिले श्रेय मधु मंगेश कर्णिक यांना द्यावे लागते. तेच आशयसूत्र घेऊन दत्ता भगत यांचे 'वाटा-पळवाटा' हे नाटक कर्णिकानंतर सहा वर्षांनी प्रकाशित होते. कर्णिकांच्या इतर साहित्यकृतीप्रमाणेच 'भाकरी आणि फूल' ही कादंबरी लोकाभिमुख झालेली आहे असे असताना दत्ता भगत सारख्या सृजनशील नाट्य कलावंतानी ही कादंबरी वाचली नसावी असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळे या दोन्ही कलाकृती वाचल्यानंतर कर्णिकांच्या कादंबरीचा आशय स्वीकारून दत्ता भगत यांचे 'वाटा-पळवाटा' हे नाटक साकार झालेले आहे की काय? असा संशय व्यक्त करता येईल, इतक्या समान जागा या कलाकृतीमध्ये आशय, विषय, व्यक्तिरेखा, निवेदन पद्धती, भाषा मांडणी शैली इ. वाङ्मयीन घटकात दिसून येतो. केवळ वाङ्मय प्रकाराचे वेगळेपण आणि व्यक्तिरेखांची नावे वेगळी असल्याच्या निर्णयाप्रत यावे लागते.

या समग्र संशोधनाचा अन्वयर्थ पुढील निष्कर्षाच्या रूपात मांडता येईल.

❖ निष्कर्ष :

१. आशयसूत्र हे साहित्यकृतीच्या आशयक्षेत्राचे किंवा अनुभवविश्वाचे मध्यवर्ती सूत्र असते. तसेच साहित्यकृतीच्या सर्वांगाना एकात्म करणारे एक संघटनतत्त्व म्हणूनही आशयसूत्र सौंदर्यात्मक कार पार पाडते. त्याचबरोबर आशयसूत्र हे संहितेच्या बाहेरिल समाज वास्तवाशी सांस्कृतिक विचार प्रणालीशी संबंधीत असते. आशयसूत्र हे साहित्यकृतीच्या वेगवेगळ्या घटकांना एकात्म करण्याचे काम करत

असते. संपूर्ण कलाकृती या नात्याने तीला स्वतःचे एक आशयसूत्र असते आणि प्रत्येक घटकाला स्वतःचे एक आशयसूत्र असते.

२. आशयसूत्र हे लेखकाला अमूर्त स्वरूपात जाणविलेले असते. ते साहित्यकृतीच्या शब्दार्थातून सर्मुत होत असते. साहित्यदृष्ट्या व नाट्यदृष्ट्या अर्थपूर्ण समजल्या जाणाऱ्या आशयसूत्राच्या संरचनेचे तीन मूलघटक मानले जातात. ते म्हणजे पात्र, संघर्ष आणि निर्णयपर शेवट. अमूर्त आशयसूत्र किंवा नाट्यबीज घटना, प्रसंग, कथानक, पात्र संवाद, भाषा आदि नाट्यांगातून समूर्त होते व त्या सर्व नाट्यांगाना एकात्म करत असते. पात्र, संघर्ष आणि निर्णयपर शेवट या तीन घटकांवर आशयसूत्राची संरचना अवलंबून असते. साहित्यकृतीच्या संरचनेचे रूपबंधाचे एकरूपत्व आशयाच्या माध्यमातून साधले जाते.
३. साहित्यकृतीला दोन अंगे असतात १) अविष्काराचे २) आशयाचे साहित्यकृतीतील आशय आणि अविष्काराचे मूलद्रव हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. नेणीवेला जाणीवेच्या पातळीवर आणण्यासाठी या दोन घटकातील एकजिनसीपणा किंवा त्यांची एकरूपता महत्त्वाची असते. 'वाटा-पळवाटा' तसेच 'भाकरी आणि फूल' या दोन कलाकृतीतील आशयाचे आणि अविष्काराचे घटक असेच एकजीव होऊन अपेक्षित जाणिवेला अधिक जीवंतपणा आणतात.
४. कोणत्याही साहित्यकृतीमध्ये स्थळ, काळ, घटना-प्रसंग आणि व्यक्तिरेखा आशयसूत्राद्वारे संघटित करण्याची प्रक्रिया घडत जाते. या सर्वांतून जो संघटित अविष्कार घडतो तो आशयाचे अभिन्नत्व सिद्ध करते. त्यामुळे विशिष्ट आशयसूत्र, विशिष्ट वाङ्मयप्रकाराच्या रूपबंधाशी एकरूप होते. 'वाटा-पळवाटा' व 'भाकरी आणि फूल' या दोन कलाकृतीचे आशयसूत्र एकच असले तरी या साहित्यकृतीद्वारे दोन रूपबंध अथवा वाङ्मयप्रकार जन्मास आले. हा वाङ्मयीन अपवाद म्हणावा लागेल.
५. दत्ता भगत यांचे 'वाटा-पळवाटा' हे नाटक आंबेडकरी चळवळीतील तीन पिढ्यांच्या केंद्रवर्ती सूत्रावर आधारित आहे. तसेच कर्णिक यांची 'भाकरी आणि फूल'

कादंबरी सुद्धा काही घटना प्रसंग आणि व्यक्तिरेखा वजा करता उपरोक्त आशयसूत्रामध्येच घेतलेले आहे. तसेच स्थळ, काळ, व्यक्तिरेखा, घटना आणि प्रसंग वेगळे असले तरी त्यात खूप समान स्थळे आहेत.

६. 'भाकरी आणि फूल' तसेच 'वाटा-पळवाटा' या दोन्हीही कलाकृतीतील व्यक्तिरेखा आंबेडकरी चळवळीतील आहेत. आंबेडकरी चळवळीमध्ये जो कालिक बदल होत गेला त्या बदलाच्या प्रत्येक टप्प्यावर जी परिस्थिती निर्माण झाली त्यातून स्थितीशिलता, समन्वय आणि एकांगीपणा याचे अचूक व्यक्तिरेखाटन या दोन्ही कलाकृतीतून झालेले आहे.
७. आंबेडकरी समकालाचे प्रतिनिधित्व 'भाकरी आणि फूल' मधून गोपाळच्या रूपाने तर 'वाटा-पळवाटा' मध्ये काकाच्या रूपाने झालेली आहे. ह्या व्यक्तिरेखा भावनिक दृष्टिकोनातून डॉ. आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे पाहत असल्यामुळे त्यांच्यात आलेली शिथिलता दोन्ही कलाकृतीत अनुभवता येते. तसेच दुसरी पिढी आंबेडकरोत्तर काळातील असून त्यांची वैचारिक प्रगल्भता काळाशी जुळवून घेण्याची त्यांची प्रवृत्ती त्यामुळे पहिली पिढी आणि तिसऱ्या पिढीच्या दृष्टिने या मधल्या पिढीशी होत असलेला अंतरविरोध अधिक स्पष्ट होत गेला आहे. तिसऱ्या पिढीचे डॉ. आंबेडकरांशी भावनिक ऋणानुबंध असूनही त्यावर पूर्ण निष्ठा नाही. त्यांच्यात वैचारिक प्रगल्भता नसल्यामुळे अचूक आकलन क्षमताही नाही. भरकटलेपणा हाच त्यांच्या आयुष्याचा क्रम होय.
८. मनोविश्लेषण हा व्यक्तिरेखनाचा प्रमाणभूत घटक आहे. याबाबतीत 'वाटा-पळवाटा' व 'भाकरी आणि फूल' चा विचार करता या साहित्यकृतीतील व्यक्तिरेखांचे अंतर्मन दत्ता भगत व मधु मंगेश कर्णिक उलगडून दाखवतात. याबाबतीत दोन्हीमध्ये साम्य दिसते.
९. दत्ता भगत यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय वातावरणाचे आकलन नेमक्या स्वरूपाचे असल्याने त्या वातावरणात वाढलेल्या माणसांचे स्वभाव नेमके कसे असतील याचा सूक्ष्मपणे विचार करून त्यांची मांडणी भगतांनी आपल्या नाटकातून

केली आहे. त्यामुळे अपेक्षित अशा आशयद्रव्याचे नेमके वहन त्यांच्या कृती-उक्तीतून होते.

१०. दत्ता भगत यांच्या 'वाटा-पळवाटा' नाटकात चळवळ आणि तिची पडझड, त्यातून उध्वस्त होणारे संसार यातील संघर्षाचे आणि द्वंद्वाचे चित्रण प्रस्तुत नाटकात आलेले दिसते. या नाटकातील संघर्ष हा प्रत्येकाचा स्वतःशी, समाजव्यवस्थेशी, जातियतेशी आणि मानवीमूल्यांशी संघर्ष चालू आहे. निखळ, मानवी समाज अस्तित्वात यावा यासाठी भारतीय परंपरेत ज्या तत्त्वज्ञान आणि संघर्षाच्या परंपरा अस्तित्वात आल्या त्यात बुद्ध-फुले-आंबेडकर या मानवमुक्तीच्या आंदोलनाची जी तत्त्वे आणि कृतीची संघर्षशील परंपरा रूढ केली आहे त्या परंपरेचा धागा दत्ता भगत आपल्या 'वाटा-पळवाटा' नाटकाच्या कथावस्तुशी जोडतात.
११. समाजाच्या गतिशील परिवर्तनाचे बदलत्या काळाचे काळानुसार बदलणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तींचे आणि मूल्य व्यवस्थेची या मूल्याव्यवस्थेला नवशिक्षित दलितांनी केलेला विरोध, स्वातंत्र्याच्या प्रतिकाबद्दल दलित मनाला वाटणारी चीड हे विद्रोहाचे, संघर्षमय घटनांचे सर्वकष चित्रण कर्णिक 'भाकरी आणि फूल' या कादंबरीत करताना दिसतात. या संघर्षातून एक 'सामाजिक वास्तव' या कादंबरीत उभे राहते. त्यामुळे कादंबरीतील संघर्ष अनेककेंद्री बनतो.
१२. 'भाकरी आणि फूल' या कादंबरीतील संघर्ष हा देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असूनही आपल्या स्वतंत्र देशात अस्पृश्यांचा छळ, अस्पृश्यता पाळणं, वेगळं लेखन, विकास उद्धारापासून, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, सत्ताकारणापासून दूर ठेवणं या विरोधात या कादंबरीतील संघर्ष आहे. यासाठीच गोपाळ व पांडुरंग हे आनंदाच्या अंकुराला जोपासण्याचा वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. कारण येथून पुढच्या संघर्ष पर्वाची सुरुवात आहे. कर्णिक हे व्यक्ति-व्यक्ति मधील संघर्ष, दलित-सवर्ण संघर्ष, दलित-दलित संघर्ष तसेच अंतर्मनातील संघर्षही आपल्या या आशय-विषयातून उभा करतात.

